बाल सुधार गृह, सानोथिमी, भक्तपुरमा एक जनाको मृत्यु भएको
र
बाल सुधार गृहमा क्षति पुऱ्याइ बालबालिका बाहिरिएको घटनाको स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन

मानव अधिकार सन्धि अनुगमन केन्द्र (एचआरटिएमसिसी)
को सचिवालय

इन्सेक
insec

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) २०८० भदौ १५ गते

सारांश

बलात्कार मुद्दामा बाल सुधार गृहमा थुनामा रहेका मन्थली नगरपालिका-३, कठजोरका १८ वर्षीय कमल बस्नेतको ०८० भदौ ३ गते बिहान ६ बजेतिर सुधार गृहमा मृत्यु भयो । ज्वरो र पिलोका कारण बिरामी भएका बस्नेतलाई समयमा नै उपयुक्त उपचारका लागि अस्पताल नलगिएका कारण मृत्यु भएको पाइयो ।सुधार गृह प्रशाशनको लापरवाहीका कारण बालकको ज्यान गएको भन्दै ०८० भदौ ३ गते नै घटनाको निष्पक्ष छानबिन गर्नुपर्ने, दोषीलाई कारबाही गर्नुपर्ने र पीडित पक्षलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने माग गर्दै सुधार गृहमा रहेका बालकहरूले सुधार गृह भित्र र मृतकका आफन्तले सुधारगृह परिसरमा नाराबाजी गरेका थिए । सोही क्रममा प्रहरीसँगको झडपपछि सुधारगृहभित्र रहेका २ सय २१ जना बालबालिका सुधार गृहको पछाडिको ढोका फोडेर बाहिर निस्किएका थिए ।

कारागार व्यवस्थापन विभाग मातहत रहेको र न्यूनतम सुविधाविहीन बालबालिकाका लागि शैक्षिक कार्यक्रम (युसेप) नेपालको व्यवस्थापनमा मध्यपुरथिमी नगरपालिका-२ सानोठिमीमा सञ्चालित बाल सुधार गृहमा जिल्ला अदालत रामेछापको ०७७ जेठ २९ गतेको आदेशमा बस्नेत थुनामा रहेका थिए । बाल सुधार गृह प्रसाशनले भदौ ३ गते ६ बजे बालकलाई मध्यपुर थिमी नगरपालिका-३ गट्ठाघरमा रहेको नागरिक सामुदायिक अस्पतालमा उपचारका लागि लगेकामा अस्पतालमा ल्याई पुर्‍याउनु अगावै बालकको मृत्यु भइसकेको अस्पताल प्रशाशनले अनुगमन टोलीलाई जानकारी दियो ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भक्तपुरले पीडित परिवारजनको मागबमोजिम ०८० भदौ ३ गते भक्तपुरका सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी डोरेन्द्रप्रसाद निरौलाको नेतृत्वमा प्रहरी परिसर, भक्तपुरका डिएसपी बसन्त पाठक, जिल्ला प्रशासन कार्यालयका अधिकृत अशोककुमार पोखरेल र महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयका अधिकृत प्रतिनिधि सदस्य रहेको चार सदस्यीय छानबिन समिति गठन गर्‍यो ।

सुधार गृहभित्र रहेका बालबालिकाको स्वास्थ्य परीक्षणको व्यवस्था नगरेको, मानसिक स्वास्थ्यमा हेरचाह नगरेको, खानपिन, खानेपानीको प्रबन्ध नगरेको र वृत्ति विकासको लागि कुनै पहल नगरेकोजनाउँदै भदौ ४ गतेसुधार गृहका बालबालिका आन्दोलित भएका थिए । सोही क्रममा सुधार गृह प्रशासनले कुनै सुनुवाइ नगरेपछि बालकहरूले सुधार गृहमा तोडफोड गरेका थिए । सो क्रममा भएको झडपमा परी नेपाल प्रहरीतर्फ ११ जना, सशस्त्र प्रहरीतर्फ आठ जना गरी १९ जना र सुधार गृहका १० जना बालक घाइते भए । घाइते बालकमध्ये रबरको गोली लागेका (घाइतेका आफन्तको भनाइअनुसार) एक जनाको अवस्था गम्भीर रहेको छ । उनको उपचार राष्ट्रिय ट्रमा सेन्टरको आइसियूमा भइरहेको छ । घटनापछि बाहिर निस्केका २ सय २१ जना बालकमध्ये अझै चार जना अझै सम्पर्कमा नआएको प्रहरीले जनायो ।

यसर्थ, बाल सुधार गृह व्यवस्थापनमा संलग्नहरूलाई अनुसन्धानको प्रक्रियामा ल्याउन, आन्तरिक व्यवस्थापनमा सुधार गर्न, भदौ ३ र ४ गतेको घटनाको निष्पक्ष र वस्तुनिष्ठ छानबिन गर्न, क्षमताभन्दा बढी बालबालिका नराख्ने व्यवस्था गर्न र १८ वर्षभन्दा बढी उमेर पुगेकाहरूलाई सुधार गृहमा बालबालिकासँग नराख्ने व्यवस्था गर्नु जरुरी देखिएको छ ।

घटना मितिः २०८० भदौ ३ र ४ गते

स्थलगत अध्ययन मितिः २०८० भदौ ५ गते र भदौ १२ गते

स्थलगत अध्ययन टोली

१. शोभाकर बुढाथोकी, मानव अधिकारकर्मी, इन्सेक कार्यसमितिका पूर्व सदस्य
२. कृष्ण सुवेदी, बाल अधिकारकर्मी, पूर्व अध्यक्ष, सिजप तथा अध्यक्ष, चाइल्ड नेपाल
३. सम्झना श्रेष्ठ, फोकल पर्सन, मानव अधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय केन्द्र (सचिवालय-इन्सेक)
४. कृष्ण गौतम, सूचना अधिकारी, इन्सेक
५. रमेशप्रसाद तिमल्सिना, सम्पादक, इन्सेक अनलाइन
६. श्रीराम बजगाईं, कार्यसमिति सदस्य, बाल गृह सञ्जाल
७. कमला पोखरेल, वरिष्ठ कार्यक्रम अधिकृत, ओरेक (कार्यसमिति उपाध्यक्ष, सिजप)
८. अशोक खनाल, संयोजक, बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय मञ्च
९. विष्णुप्रसाद पौडेल, सहायक परियोजना व्यवस्थापक, सिविन-नेपाल
१०. विमल पौडेल, इन्सेक, उपत्यका प्रतिनिधि

घटनाको पृष्ठभूमि

मध्यपुरथिमी नगरपालिका-२, सानोठिमीस्थित बालसुधार गृहको थुनामा रहेका रामेछापको मन्थली नगरपालिका-३, कठजोरका १८ वर्षीय कमल बस्नेतको ०८० भदौ ३ गते मृत्यु भयो । पाँच वर्षीया बालिकालाई ०७७ जेठ ११ गते बलात्कार गरेको आरोपमा जिल्ला अदालत रामेछापको आदेशमा जेठ २९ गतेदेखि बालसुधार गृहमा थिए । जिल्ला प्रहरी परिसर, भक्तपुरका डिएसपी बसन्त पाठकका अनुसार 'ज्वरो आयो' भन्दै बालसुधार गृहमा भदौ ३ गते राति औषधि मागेर खाएका बस्नेत भदौ ४ गते बिहान बेहोस भएको र बालसुधार गृहका कर्मचारीले उपचारका लागि गठ्ठाघरस्थित नागरिक सामुदायिक अस्पतालमा लगेका थिए । अस्पताल पुऱ्याउनुअघि नै उनको मृत्यु भइसकेको थियो ।

बालसुधार गृहभित्र रहेका बस्नेतको मृत्यु भएपछि मृतकका परिवार तथा आफन्तले घटनाको निष्पक्ष छानबिन गर्नु पर्ने, दोषीलाई कारबाही गर्नुपर्ने र क्षतिपुर्ति दिनुपर्ने माग गर्दै सुधारगृह घेराउ गरेका थिए । पीडित परिवारजनको मागबमोजिम भदौ ३ गते भक्तपुरका प्रमुख जिल्ला अधिकारी खगेन्द्रप्रसाद रिजालको अध्यक्षतामा बसेको बैठकले घटनाबारे यथार्थ बुझ्न सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी डोरेन्द्रप्रसाद निरौलाको नेतृत्वमा छानबिन समिति गठन गऱ्यो ।

कमल बस्नेतको मृत्यु भएपछि उत्पन्न परिस्थितिकै उपजका रूपमा त्यसैको भोलिपल्ट बालसुधार गृह तोडफोड गरेर २ सय २१ जना बाहिरिए । सुधार गृहभित्र आफूहरूलाई व्यवस्थापनले खानपिन, स्वास्थ्य परीक्षण राम्रो नभएको भन्दै भित्र रहेका बालबालिकाले सुधार गृहको पछाडि पट्टीको ढोका फोरेर निस्केका थिए । जिल्ला प्रहरी परिसर, भक्तपुरका एसपी प्रजित केसीले बाल सुधार गृह तोडफोड गरेर निस्किएका २ सय २१ जनामध्ये २ सय १७ जनालाई नियन्त्रणमा लिइसकिएको छ । चार जनाको खोजी कार्य जारी छ । बालसुधार गृहभित्र प्रशासनले विभेद गरेको भन्दै बालबालिकाले नाराबाजी गर्दै घरेलु हतियार, ढुङ्गामुढासहित प्रहरी र सुधार गृह व्यवस्थापन गरिरहेको युसेप नेपालको कार्यालयमाथि ढुङ्गामुढा गरेका थिए । बालबालिका र प्रहरीबिचको झडपमा १९ जना प्रहरी र १२ जना बालबालिका घाइते भएका थिए । घाइते प्रहरीहरूको भक्तपुरस्थित मध्यपुर अस्पताल र नागरिक कम्युनिटी अस्पतालमा उपचार भयो । घाइते भएका दुई जनाको उपचार राष्ट्रिय ट्रमा सेन्टरमा भइरहेको छ भने अन्यको उपचार त्रिवि शिक्षण अस्पताल र नागरिक कम्युनिटी अस्पतालमा भयो ।

सरोकारवालाको भनाइ

खगेन्द्रप्रसाद रिजाल
प्रमुख जिल्ला अधिकारी, भक्तपुर

राज्यको व्यवस्थापन र अनुगमनभित्र रहेका बाल बन्दीको मृत्यु र त्यसपछि भएको उत्पन्न परिस्थितिका कारण बाल सुधार गृह तोडफोड गरेर बालबन्दी 'फरार' भएको घटनाप्रति हामी संवेदनशील छौँ । २०८० भदौ ३ गते बाल सुधार गृहभित्र रहेका १८ वर्षीय कमल बस्नेत बिरामी भएर अचेत भएपछि सुधार गृहबाट नजिकै रहेको नागरिक सामुदायिक अस्पतालमा उपचारका लागि लगेको अवस्थामा मृत्यु भएको भन्दै सुधार गृहका निर्देशक केशव सुवालले मलाई बिहान ७ बजे फोन गर्नु भयो । घटना थाहा पाएपछि तुरुन्तै सुधार गृह व्यवस्थापनमार्फत मृतकका आफन्तलाई जानकारी गराइयो । घटना भएकै दिन पीडित परिवारको माग बमोजिम जिल्ला सुरक्षा समितिको बैठकबाट सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी डोरेन्द्रप्रसाद निरौलाको संयोजकत्वमा चार सदस्यीय छानविन समिति गठन गरिएको छ । पीडित परिवार र सुधार गृहभित्रकाबाट बालकले समयमै उपचार पाएको भए बाँच्नेथियो कि भन्ने विषय उठाउनु भएको छ ।

समितिले कमल बस्नेतको मृत्यु भएको घटना र ४ गते सुधार गृह तोडफोड गरेर बन्दी फरार भएको घटना तथा बालसुधार गृहको समग्र व्यवस्थापनका प्रक्रियालाई अध्ययन अनुसन्धान गरेर घटनाको विषयमा छानबिन गरिरहेको छ । घटनाबारे सत्यतथ्य छानविन पश्चात दोषी देखिएकालाई कारवाही गर्नेछौँ ।

डोरेन्द्रप्रसाद निरौला
सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी, भक्तपुर
संयोजक, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भक्तपुरद्वारा गठित छानविन समिति

भदौ ३ गते भएको घटनाबारे छानबिन गर्न मेरो नेतृत्वमा चार सदस्यीय छानविन समिति बनाइएको छ । छानविन समितिलाई सात दिनभित्र प्रतिवेदन बुझाउन समय दिइएको थियो । तर, १० गतेसम्म पनि मृतकका परिवारले शवको पोष्टमार्टम गर्न सहमति जनाएन । भदौ ११ गतेमात्र मृतकको परिवार पोष्टमार्टम गर्न सहमत भएपछि हामीले शवको पोष्टमार्टम गर्न सूर्यविनायकस्थित काठमाडौँ मेडिकल कलेजमा पठाएका छौँ । बाल सुधार गृहको स्थलगत अनुगमन गरी घटनासँग जोडिएका सबै पक्षसँग भेटघाट गरी विवरणहरू सङ्कलन गरिएको छ । अस्पतालबाट पोष्टमार्टम रिपोर्ट प्राप्त भइसकेपछि यथाशक्य छिटो हामी प्रतिवेदन बाहिर ल्याउनेछौँ ।

प्रजित केसी
प्रहरी उपरीक्षक, जिल्ला प्रहरी परिसर, भक्तपुर

बाल सुधार गृहभित्रका कमल बस्नेतको अस्पतालमा उपचारका लागि लैजाँदै गर्दा मृत्यु भैसकेपछि २०८० भदौ ३ गते मृतकका आफन्त र सुधार गृहभित्रका बन्दीले कमलको उपचारमा लापरबाही गरेका कारण उसको मृत्यु भएको भन्दै घटनामा संलग्नलाई कारबाहीको माग गर्दै सुधार गृह परिसरमा केहीबेर नाराबाजी गरी तोडफोड गरे । त्यसपछि मृतकका परिवारको मागबमोजिम नै घटनाबारे सत्यतथ्य अनुसन्धान गर्ने, शवको परीक्षण गर्ने, त्यसको रिपोर्ट हेर्ने, क्षतिपूर्तिको लागि माथिल्लो निकायमा लेखी पठाउने र घटनाका बारेमा प्रहरीमा जाहेरी दिने सहमति भएपछि आन्दोलन स्थगित भएको थियो । तर, प्रहरी र प्रशासनलाई घटनाबारे जाहेरी दिन आउने बताएर मृतकका आफन्त ०८० भदौ ४ गते अचानक बाल सुधार गृह अगाडि गएर नाराबाजी गर्दै सुधार गृहभित्रै प्रवेश गर्न खोजेपछि सुधार गृहभित्र रहेका बाल बन्दीले पनि सुधार गृहभित्र औषधि, खाना, पानीलगायत विभिन्न कुरामा दैनिक विभेद हुने गरेको र आफूहरूलाई अन्यत्र स्थानान्तरण गर्नुपर्ने लगायतका माग राखेर आन्दोलन सुरु गरे । त्यस लगत्तै भित्रका बन्दीले घरेलु हतियार, फलामका रड र ढुङ्गामुढा बोकेर सुधार गृह बाहिर सुरक्षार्थ खटिएका प्रहरीमाथि आक्रमण गर्न थाले । आक्रमणपछि भित्र रहेका पुरुष बन्दीहरू सुधार गृहको पछाडि पट्टीको ढोका फोरेर बाहिर निस्किएर भागे । हतियारधारी प्रहरी सुधार गृहभित्र पस्न नपाउने कानुनी प्रावधानका कारण सुधार गृहभित्रका बन्दीले घरेलु हतियार, फल रड र ढुङ्गामुढा बोकेर प्रहरीमाथि नै आक्रमण गरेपछि हामीले समयमै स्थिति नियन्त्रणमा लिन सकेनौँ । आन्दोलनका क्रममा हामीले गोली प्रहर गर्ने आदेश दिएका थिएनौँ ।

घटनामा परी प्रहरीतर्फ प्रहरी निरीक्षक सञ्जिव ओलीसहित ११ जना र सशस्त्र प्रहरीतर्फ आठ जना घाइते भए । त्यस्तै घटनामा १२ जना बन्दी पनि घाइते भए । बाल सुधार गृह तोडफोड गरेर फरार रहेका २ सय २१ जना बन्दीहरूलाई उपत्यकाका तिनै जिल्लाका प्रहरीसँगको समन्वयमा काठमाडौँ, भक्तपुर र ललितपुरका विभिन्न स्थानबाट नियन्त्रणमा लियौँ । ०८० भदौ ४ गतेको घटनापछि फरार रहेका चार जना बन्दीको अझै हामीले खोजी कार्य जारी राखेका छौँ । घटनापछि बाल सुधार गृहमा रहेका ५७ जनालाई जिल्ला प्रशासन कार्यालय भक्तपुरको सिफारिस र कारागार विभागसँगको समन्वयमा उपत्यका बाहिरका सुधार गृहमा स्थानान्तरण गरिसकिएको छ । ५७ जनामध्ये १८ जनालाई पर्सा, १८ जनालाई मकवानपुर, सात जनालाई डोटी र १४ जनालाई रुपन्देहीको सुधार गृहमा स्थानान्तरण गरेका छौँ ।

राष्ट्रिय ट्रमा सेन्टरमा उपचाररत बालककी दिदी

भदौ ४ गते बाल सुधार गृहमा तोडफोड भएर बन्दी फरार भएको घटना सुनेपछि मैले आफ्नो भाइको अवस्थाबारे बुझ्न बाल सुधार गृहमा फोन गरेँ । फोन गर्दा भाइ घाइते भएर ट्रमा सेन्टरमा लगेको बताएपछि म हतारहतार भाइको अवस्था बुझ्न ट्रमा सेन्टर पुगेँ । अस्पतालमा मैले भाइलाई भेट्दा ऊ अर्धचेत अवस्थामा थियो । मैले भाइका कुरा गर्दा उसले बाल सुधार गृहमा प्रहरी र बन्दीबिच झडप हुँदा सुरक्षित स्थानमा जानलाग्दा पहिला पछाडिबाट प्रहार भएको इँटा लगेर भुँइमा ढलेको र उठ्न लाग्दा

गर्धनको दायाँभागमा रबरको गोली लागेको बतायो । अहिले भाइको गर्धनको दायाँ भागमा गोली लागेका कारण गहिरो चोट लागेको छ भने गर्धनको एउटा नशासमेत चुँडिएको छ । त्यस्तै इँटा लागेका कारण उसको टाउकोमा रगत समेत जमेको छ । उसलाई आइसियूमा राखिएको छ । हामी सामान्य परिवारका मान्छे हौं । अहिले हामीलाई उसको औषधि उपचार र खानपानका लागि पैसा जुटाउन समस्या परिरहेको छ । सरकारले भाइको उपचारमा उचित ध्यान देओस् । मेरो भाइलाई गोली प्रहार गर्ने व्यक्तिलाई आवश्यक कारबाही गरियोस् ।

मञ्जु तिमल्सिना
प्रशासन प्रमुख, नागरिक सामुदायिक अस्पताल, गठ्ठाघर

कमल बस्नेतलाई २०८० भदौ ३ गते बिहान ६ बजेर ३० मिनेटको समयमा अस्पतालमा प्रहरीले अस्पतालमा ल्याइएको थियो । अस्पताल आइपुग्नु अगाडि नै उसको श्वासप्रस्वास अवरुद्ध भइसकेको थियो । प्रहरी र सुधार गृह प्रसाशनको अनुरोधमा हामीले कमलको श्वास फर्काउन सकिन्छ कि भनेर २/३ पटक कृतिम श्वासप्रस्वास प्रणाली प्रयोग गऱ्यौं । कृतिम श्वासप्रश्वास प्रणाली (सिपिआर) प्रयोग गर्दा पनि उसको श्वासप्रस्वास नफर्किएपछि यहाँ कार्यरत दुई जना डाक्टर रिकिता शाक्य र डाक्टर कृति रानाभाटले कमल बस्नेतको मृत्युको घोषणा गर्नुभएको थियो । कमललाई अस्पताल ल्याइपुऱ्याउनु अगावै उसको मृत्यु भइसकेको थियो । अस्पतालमा ल्याउन अगाडिको अवस्था हेर्दा उसको देब्रे तिघ्रामा पिलोका कारण सुन्निएको अवस्था थियो ।

केशव सुवाल
निर्देशक, युसेप नेपाल

मृतक '२० वर्षीय' बन्दी कमल बस्नेतलाई रामेछाप जिल्ला अदालतको २०७८ माघ २३ गतेको आदेशले बाल सुधार गृहमा ल्याईएको थियो । उसमा सुधारगृह ल्याउनुपुर्व नै शारीरिक रुपमा कमजोर र आँखामा समस्या रहेको अवस्थामा थियो । उसमा एक्लै बस्ने, कसैसँग नबोल्ने लगायत डिप्रेशनको पनि समस्या थियो । उसले आफ्नो सरसफाईमा अनि ध्यान दिने गरेको थिएन । शरीररमा पिलो आएको थियो । मृत्यु हुनुपूर्व उसको ज्यानमा ज्वरो घटबढ भइरहेको थियो । उसले ज्वरो आयो भनेर औषधि मागेपछि होस्टल वार्डेनले भदौ २ गते निको भन्ने औषधि दिनुभएको थियो । औषधि खाएर सुतेको भोलिपल्ट २०७८ भदौ ३ गते उसलाई अर्धचेत अवस्थामा फेला पारेपछि हामीले तुरुन्तै गट्ठाघरस्थित नागरिक सामुदायिक अस्पतालमा लिएर गयौं । अस्पतालमा लैजान बित्तिकै चिकित्सकले कमलको श्वासप्रस्वासले काम गर्न छाडेको र मृत्यु भइसकेको बताए ।

कमल बस्नेतको मृत्युलाई लिएर भदौ ३ गते नै उसका आफन्तले बाहिरबाट नाराबाजी गर्ने र पहिल्यैदेखि सुधार गृह प्रसाशनसँग असन्तुष्ट नेपालगञ्जबाट ल्याइएका बन्दी र सरुवाको माग गर्दै आएका भित्र रहेका अन्य पुरुष बन्दीले पनि सोही घटनालाई हतियार बनाएर भित्रबाट सुधार गृह तोडफोड गरे । कमलको मृत्यु भएको विषयमा छानबिन समिति बनाउने सहमति भएपछि उक्त दिनको स्थिति नियन्त्रणमा आइसकेको थियो । मृतक परिवार र भित्र रहेका आन्दोलित बन्दीसँग सहमति भइसकेपश्चात हामी बेलुकी सुधार गृहबाट फर्कियौं । तर, भित्र रहेका नेपालगञ्जबाट ल्याइएका १९ जना बन्दी मध्ये १३ र ६ जनाको समूहले भदौ ३ गते राति बैठक बसेर यसअघि सुधार गृहमा रहेका क्याप्टेन र होल क्याप्टेनलाई परिवर्तन गर्ने र आफ्नो समूहलाई ल्याउने भनेर छलफल गरेका रहेछन् । त्यसपश्चात सुधार गृहमा रहेका बहालवाला क्याप्टेन र होल क्याप्टेन तथा उनीहरूलाई फेर्ने भनेर लागेको समूहबिच झडप भयो । झडप पश्चात सुधारगृहको प्रशासनले झगडामा संलग्नहरूलाई भित्र रहेको एक भवनमा थुनेर राखेको थियो । दुई समूहबिचको रिसिइबी र ०८० भदौ ३ गते भएको कमल बस्नेतको मृत्युको कारणलाई हतियार बनाएर सुधारगृह व्यवस्थापनप्रति पहिल्यैदेखि असन्तुष्ट र सरुवा माग्दै आएका विद्रोही पक्षले ०८० भदौ ४ गते सुधार गृहमा तोडफोड गर्दा भित्र रहेका बन्दी 'फरार' भए ।

रामकृष्ण निराला
पुर्व अध्यक्ष, युसेप नेपाल

बाल सुधार गृहमा हुने व्यवस्था कारागार ऐन अनुसार नै हुने हो । सुधार गृहमा रहेका बन्दीलाई दिनको ७ सय ग्राम चामल र दिनको ८० रुपियाँ रकम निकासा हुने गरेको छ । जसबाटै बालसुधार गृहमा रहेका बालबालिका तथा किशोरकिशोरीले आफ्नो दैनिक तरकारी, चिया, खाजा आदिको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । तर, गृहमन्त्रालयले बाल सुधार गृहलाई निकासा गर्ने बजेट प्राय जसो वैशाखतिर मात्र गर्ने हुनाले समयमै बोलपत्र गर्न र रकम खर्च गर्न समस्या रहेको छ । त्यस्तै बाल सुधार गृह सञ्चालन र नियमन गर्ने सरकारी संयन्त्रको बैठक एक वर्षसम्म पनि बस्न नसक्दा धेरै समस्याका कुरा राख्न सकिएको छैन । बाल सुधार गृहमा क्षमताभन्दा बढी बन्दी भए पनि न्यायिक तथा अर्धन्यायिक निकायले फैसला गरेर पठाउँदा साँघुरो ठाउँमा धेरै बन्दी राख्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । सुधार गृहमा छुट्टै व्यवस्था नहुँदा विभिन्न प्रकृतिका बिज्याईंमा परेका बालबालिका तथा किशोरकिशोरीलाई एकै पर्खालभित्र राखिरहेका छौं ।

बाल सुधार गृहका बालबालिकाको भनाइ

- कमल बस्नेत धेरै दिनदेखि बिरामी परेको तर बाल सुधार गृहको व्यवस्थापनले उपचार नगरेको, औषधि उपचारका नाममा सिटामोल र जीवनजल मात्र दिएको ।
- बालबालिकाहरूलाई अस्पताल नलगी नजिकैको औषधि पसलमा लगेर मात्र उपचार गर्ने गरेको, बिरामीलाई अस्पताल लानु परेमा परिवारका सदस्यलाई खबर गर्ने गरेको र उपचारको खर्च परिवारका सदस्यले व्यहोर्ने गरेको ।
- कमल बिरामी परेको कुरा उनको परिवारलाई खबर भएको तर परिवारका सदस्य नआएका कारण उनलाई उपचारका लागि अस्पताल नलगिएको ।

- बिरामीको मृत्यु बाल सुधार गृहमा नै भएपछि उनका साथीहरू आत्तिएर वार्डेनलाई बोलाएपछि अस्पताल लगिएको ।
- अस्पताल लैजाँदा कमलको शरीर चिसो, निलो र बेहोस अवस्थामा रहेको ।
- बाल सुधार गृहमा सुशासन तथा व्यवस्थापनको सवालमा बालबालिका र वार्डेनबिच द्वन्द्व हुने गरेको । जसका कारणले बालबालिकाहरू बिच मतभेद भई पक्ष तथा विपक्षको रूपमा रहेको । एकआपसमा बेलाबेलामा झैझगडा हुने गरेको तर त्यसको गुनासो व्यवस्थापनलाई सुनाउँदा यथा समयमा सुनुवाइ नहुने गरेको ।
- बालबालिकाको उपचारको सवालमा सधैंजसो गुनासो भएको तर त्यसको गुनासो गर्दा वार्डेनले गाली गरी बेवास्ता गर्ने गरेको ।

स्थलगत अवलोकनका क्रममा पाइएका तथ्य

- बालबालिका, किशोर, युवालाई एउटै भवन भित्रको एउटै कोठामा राखिएको (उमेर समूह अनुसार वर्गीकरण नगरिएको)
- १८ वर्ष माथिका युवाहरूलाई पनि बाल सुधार गृहमा नै राखिएको (१३ देखि २३ वर्षसम्मका बालबालिका राखिएको)
- बाल सुधार गृहको क्षमता बालक १ सय जना र बालिका १० जना रहेकोमा २ सय ५४ जना बालक र ४३ जना बालिका राखिएको ।
- नुहाउने धारा बालकहरूका लागि एउटा मात्रै व्यवस्था गरिएको । शौचालयमा धारा भएको तर धारामा पानी नआउने गरेको ।
- ४३ जना बालिकाका लागि दुई ओटा शौचालय रहेको र बस्नका लागि दुई ओटा कोठाको व्यवस्था भएको ।
- विद्यालयमा पठनपाठनका लागि व्यवस्था गरिएको कक्षाकोठा बालमैत्री, पर्याप्त प्रकाश र विद्यार्थी सङ्ख्याको अनुपातमा क्षेत्रफल मापदण्ड नपुगेको ।
- संरचना सुरक्षित नभएको, डेक्सबेन्च र ढोकाहरू फलामे रड भएकाले त्यसलाई बालकहरूले हतियारका रुपमा प्रयोग गरेको ।
- बाल सुधार गृहमा स्वःहेरचाह, मनोसामाजिक परामर्श कक्षा, Well Being session जस्ता कुराहरूको सञ्चालन गर्ने नगरेको ।
- खाना तथा खाजा दिनमा तीन पटक दिइएता पनि बिहानको खाना ९:३० मा, दिउँसोको खाजा र बेलुकाको खाना दिउँसो ४ बजे नै दिने र ५ बजेदेखि हिँडडुलमा रोक लगाइ कोठामै बस्नु पर्ने नियम भएको ।
- खानामा हप्ताको १ दिन ५० ग्रामको दरले कुखुराको मासुमा झोल हालेर दिने गरेको र अधिकांश खाजाका परिकारमा चाउचाउ, चिउरा, गेडागुडीको रस वा दिउँसो खाजाको रूपमा कहिलेकाहीँ उसिनेको एउटा अण्डा दिने गरेको ।
- नियमित स्वास्थ्य जाँचको व्यवस्था भएतापनि हालसम्म त्यस किसिमको कार्यक्रम सञ्चालन नगरेको ।
- अन्य संघसंस्थाको सहयोगमा कहिलेकाहीँ आँखा शिविर सञ्चालन हुने गरेको ।

- २ सय ९७ जना बालबालिकाको अध्यापनका लागि बाहिरबाट जम्मा तीन जना शिक्षकको व्यवस्था भएको । योग्यता पुगेका बालबालिकालाई नै शिक्षक वा शिक्षिकाको रुपमा प्रयोग गर्ने गरेको । जसले दिनमा तीन पिरियड अध्यापन गर्नु पर्ने र सोबापत मासिक १ हजार रुपियाँ दिने गरेको ।
- किशोरीहरूका लागि महिनावारी हुँदा सेनिटरी प्याड उपलब्ध गराएको तर पेट दुख्दा, ढाड दुख्दाका बखतमा आरामदायी कक्षको व्यवस्थापन र हट वाटर व्याग वा अन्य दुखाइ कम गर्ने औषधिको उपलब्धता हुने नगरेको ।
- किशोर तथा किशोरी र युवा (महिला तथा पुरुष) दुवैलाई एउटै कम्पाउण्ड भित्र राखिएका कारण हिंसाको जोखिम रहेको ।
- बालिका तथा किशोरीहरूका लागि किशोरीमैत्री शौचालयको व्यवस्था नभएको ।
- सयन कक्षमा प्रयोग भएका सामग्रीको गुणस्तर नभएको र पर्याप्त आरामदायी ओछ्यान पर्याप्त नभएको ।

कानुनी प्रावधान

मौलिक हक अर्न्तगत धारा २२ को उपधारा १ मा पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने छैन वा निजसँग निर्मम, अमानवीय व्यवहार नगरिने उल्लेख छ । धारा ३५ को उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक, उपधारा ३ मा स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँच र उपधारा ४ मा स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक सुनिश्चित गरेको छ । कारागार ऐन २०७९ को दफा २२ मा कैदी वा बन्दीलाई प्रत्येक दुई महिनाको एक पटक नियमितरुपमा र आवश्यकता अनुसार निःशुल्क स्वास्थ्य परीक्षण गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर, यो बाल सुधार गृहमा यी प्रावधानको पालना भएको पाइएन ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा ४३ को उपधारा ४ मा बाल सुधार गृहमा रहेका बालबालिकाको सो गृहमा रहनुपर्ने अवधि बाँकी हुँदाको अवस्थामा निजको उमेर अठार वर्ष पुगेमा निजको बानी व्यहोरामा आएको सुधार, आर्जन गरिरहेको सीप तथा शिक्षाको निरन्तरता लगायतलाई ध्यानमा राखी बाँकी अवधिसम्मका लागि बाल सुधार गृहमा अन्य बालबालिकासँग अलग हुने गरी राख्नु पर्ने व्यवस्था छ । दफा ४४ को उपदफा २ अनुसार बालबालिकालाई राख्ने संस्था वा व्यक्तिले प्रत्येक ६ महिनामा बालबालिकाका स्वास्थ्यसम्बन्धी प्रतिवेदन सम्बन्धित बाल अदालतमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ । दफा ४५ मा मनोसामाजिक तथा मनोवैज्ञातिक अध्ययन प्रतिवेदनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यी प्रावधानको पनि पालना गरेको पाइएन ।

बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४० को उपधारा ८ मा फौजदारी कानुनको उल्लङ्घन गरेको आरोप लागेका बालबालिकालाई हेरचाह, मार्गदर्शन र, परीक्षण, स्याहार संवर्द्धन, शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम कार्यक्रमहरू तजा संस्थागत हेरचाहका अन्य विकल्प दिनुपर्ने व्यवस्था भए पनि सोको कार्यान्वयन भएको पाइएन ।

यो घटनाका सम्बन्धमा नेपालको संविधान, ऐन र बालबालिकासम्बन्धी नियमावलीका मुलभूत व्यवस्था उल्लङ्घन भएको पाइयो । नेपालको संविधानको भाग ३ मा लिपिबद्ध मौलिक हकको उपभोगमा गम्भीर बाधा भएको पाइयो । त्यसैगरी, बालसुधार गृहका बालबालिकाले धारा १६ को सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, धारा ३५ को उपधारा ४ बमोजिमको स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाईमा पहुँचको हक, धारा ४४ को उपधारा २ बमोजिमको गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने हक, धारा ३५ को स्वास्थ्यसम्बन्धी

हक, धारा ३१ को शिक्षासम्बन्धी हक, धारा ३६ को खाद्यसम्बन्धी हक, धारा ३९ को बालबालिकाको हक, धारा ३० को स्वच्छ वातावरणको हकलगायतका हकको उपभोग गर्न नपाएको पाइयो ।

बाल सुधार गृह प्रशासनबाट बालबालिकासम्बन्धी नियमावली २०७८ को परिच्छेद ३ मा उल्लेख गरिएको बालमैत्री व्यवहार र उच्चतम हित निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्थाको पालना भएको पाइएन । त्यसैगरी परिच्छेद ४ मा उल्लेख गरिएका निगरानी कक्षको सञ्चालन र व्यवस्थापन, बाल सुधार गृहमा बालबालिकाको भर्ना, आवास, हेरचाह, आहार, सरसफाई तथा पोशाक, बिरामी तथा अस्वस्थ बालबालिकाको भर्ना, बालबालिकाको स्वास्थ्यलगायतका प्रावधानलाई सुधार गृहले पालना गरेको पाइएन ।

सुझाव

- भक्तपुरस्थित बाल सुधार गृहको भवन तथा भौतिक संरचना बालमैत्री भएको पाइएन ।
- कारागारका बन्दीले सरह खाद्य सामग्री (रासन) पाउनु, बालबालिका भागेमा कारागार ऐन नियमका व्यवस्था लागू हुने अवस्था हुनु, पुर्पक्षमा रहेका बालबालिका र मुद्दाको अन्तिम फैशला भएका दुवै खालका बालबालिकालाई छुट्टाछुट्टै राखिनु पर्दछ ।
- पर्याप्त मात्रामा पोषणयुक्त खानाको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- शिक्षा र सिपमुलक तालिमका लागि पर्याप्त व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
- नियमित रुपमा स्वास्थ्य परिक्षण र उपचारको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । समयमा उपचारका लागि आकस्मिक सेवाका अलावा एम्बुलेन्सको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
- क्याप्टेनका नामबाट चौकीदार प्रथा कायम रहनुले बाल सुधार गृहको सञ्चालनमा कारागारशैलीको अवलम्बन भएको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा कारागारभन्दा पनि न्यून स्तरको रहेको पाइएको छ । कारागारभित्रको प्रशासन संचालन चौकिदारका माध्यमबाट सञ्चालन गरिने शैलीलाई अबिलम्ब बन्द गरिनु पर्दछ ।
- बाल न्याय र बाल अधिकार तथा बाल सुधार गृहको सञ्चालनका लागि विकसित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मापदण्डको अनुसरण गरी बाल सुधार गृहका लागि आवश्यक मापदण्ड, विनियमावली तथा सूचकहरू विकास गर्नु पर्दछ ।
- बाल सुधार गृहको विषयलाई लिएर जिल्लास्थित सेवाप्रदायक सरोकारवाला निकायहरूको बैठक नियमित रूपले बस्ने र देखिएका समस्या तत्काल समाधान गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । आवश्यकता अनुसार अन्य निकायहरुको सहयोग लिने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
- सुधार गृहमा रहेका बालबालिकाको मनोसामाजिक समस्याको समाधानका लागि परामर्शका कार्यक्रम पर्याप्त मात्रामा सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।
- सुधार गृहमा रहेका बालबालिकाको मनोसामाजिक समस्याको समाधानका लागि परामर्शका कार्यक्रम पर्याप्त मात्रामा सञ्चालन गर्नु पर्दछ । सुधार गृहमा रहेका किशोरीहरुको आवश्यकता फरक प्रकृतिका हुने भएकाले सो का लागि बिशेष सुधार कार्यक्रम संचालन गरिनपर्दछ भने सोही अनुसार मनोपरामर्श कार्यक्रम पनि संचालन गरिनु पर्दछ ।
- बालबालिकालाई अपराधिको व्यवहार नगरी सुधार हुने र सकारात्मक सोचको विकास हुने किसिमका अन्तरक्रिया बढाउनु पर्दछ । साथै, उनिहरु कारागारमा नभई सुधार गृहमा रहेको महसुस हुने वातावरण बनाइनु पर्दछ ।

- बाल सुधार गृहमा राखिएका १८ वर्ष लागेका व्यक्तिलाई बालबालिकासँग राख्नु हुँदैन। उनिहरुलाई अलग सुधार गृहको व्यवस्था गर्नुपर्ने र उमेर समूहको आवश्यकता अनुसार शिक्षामूलक तथा सुधारात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ।
- मुद्दाको प्रकृति अनुसारका बालबालिकालाई फरक-फरक ठाउँमा व्यवस्थित गरी राख्नुपर्दछ। बालबालिका प्रतिवादी भएका मुद्दालाई अग्राधिकार दिई यथाशीघ्र किनारा लगाउन अदालतको तत्परतामा ध्यान दिनु पर्दछ। पूर्पक्षका लागि थुनामा रहेका बालबालिकाहरुलाई इजलास समक्ष उपस्थित गराउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ। यसको प्रारम्भ "भर्चुअल" माध्यमबाट गर्न सकिन्छ।
- सुधारगृहमा रहेका बालबालिकाको मुद्दा विभिन्न जिल्लामा रहेको र कानुनी सेवा र परामर्शको समन्वय नभएकोले न्यायमा पहुँच बढाउनु पर्दछ। सरकारले निशुल्क कानुनी सहायताका लागि व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ। यसका अलावा मुद्दाको प्रकृति अनुसार सुधारात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्दछ।
- संविधान अनुसार बालबालिकाको संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व भएकाले बाल सुधार गृहको सञ्चालन, रेखदेख र व्यवस्थापनको जिम्मेवारी राज्यले लिनुपर्दछ। राज्य यो जिम्मेवारीबाट पन्छिन मिल्दैन्।
- देशमा हाल सिमित मात्रामा मात्र बाल सुधार गृह भएका कारणले तोकिएको क्षमताभन्दा बढी बालबालिकालाई एकै ठाउँमा राख्नुपर्ने बाध्यतालाई मध्येनजर गर्दै बाल सुधार गृहको संख्यामा बृद्धि गरिनुपर्दछ।
- बाल सुधार गृहको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको जिम्मेवारी गैरसरकारी संस्थालाई दिने कार्यलाई तत्काल बन्द गरिनु पर्दछ। तर, गैरसरकारी संस्थाले राज्यसँगका समन्वयमा शिक्षामूलक तथा सिपमूलक कार्यक्रम सहयोगी कार्यक्रमका रुपमा सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्थालाई खुल्ला राखिनुपर्दछ।
- बाल सुधार गृहको संचालन तथा व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउन तीनै तहका सरकारको समन्वयमा आवश्यक पर्दछ। सङ्घले बाल सुधार गृहको सञ्चालन, रेखदेख र व्यवस्थापनका लागि समयानुकल नीति तथा कानुनको तर्जुमा गर्नुपर्दछ।
- बाल सुधार गृहमा रहेका बालबालिकाको सुधारमा स्थानिय सरकारले पनि जिम्मेवारी लिनुपर्दछ। कम्तिमा आफू अर्न्तगतको पालिकाका बालबालिकालाई अदालतमा उपस्थित गराउने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ भने सुधारात्मक कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्नुपर्दछ र सोही अनुरुप बजेटको विनियोजन गर्नुपर्दछ।
- संबिधानको अनुसूचि (७)(३) मा "सङ्घ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूची" अर्न्तगत "कारागार तथा हिरासत व्यवस्थापन"को जिम्मेवारी प्रदेश सरकारलाई पनि सुम्पिएको अवस्थामा बाल सुधार गृहको व्यवस्थापन, रेखदेख, नियमन र सञ्चालनको जिम्मेवारी सङ्घीय सरकारले प्रदेश सरकारलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ। यसले बाल सुधार गृहको व्यवस्थापन र सञ्चालन कार्य प्रभावकारी हुनेछ भने बालबालिकाको सुधारका लागि आवश्यक कार्यक्रम संचालन गर्न पनि सहज हुनेछ।

निष्कर्ष

सानोठिमीस्थित बाल सुधार गृह सञ्चालक युसेप अर्न्तगतको व्यवस्थापन र प्रशासनको उदासिनता, वेवास्ता र गैरजिम्मेवारी कारण समयमै उपचार नपाउँदा बालकको मृत्यु भएको अनुगमन टोलीको निष्कर्ष रहेको छ। घटनाबारे सुधार गृहका बालबालिकाले पनि प्रशासनको लापरबाहीका कारण समयमै उपचार नपाउँदा उनको मृत्यु भएको बताए। कारागारभित्र व्यवस्थापकीय समस्या रहेका र बालबालिकाले बेला-बेलामा ध्यानाकर्षण गराउने गरेको भएता पनि सुधार गृह प्रशासनबाट यथोचित सम्बोधन हुने गरेको पाइएन। बाल सुधार गृहको सुसञ्चालनका लागि सरकारले तत्कालीन र दीर्घकालीन दुवै किसिमका कदमहरू चाल्न आवश्यक छ। भक्तपुर बाल सुधार गृहमा भएको दुःखद् घटनाको परिप्रेक्ष्यमा तत्कालै उक्त घटनाको विस्तृत छानविन गरी बालक कमल बस्नेतको मृत्युको कारण सार्वजनिक गरी दोषीउपर कानुनबमोजिम सजाय गरी सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई जिम्मेवार बनाउन माग गर्दछौँ।

बाल सुधार गृहका सम्बन्धमा दीर्घकालीन रूपमा बाल सुधार गृह व्यवस्थापनमा संलग्नहरूलाई अनुसन्धानको प्रक्रियामा ल्याउन, सुधार गृहभित्रको अन्तरिक व्यवस्थापनमा सुधार गर्न, भदौ ३ र ४ गतेको घटनाको निष्पक्ष र वस्तुनिष्ठ छानबिन गर्न, सुधार गृहमा क्षमताभन्दा बढी बालबालिका नराख्ने व्यवस्था गर्न र १८ वर्षभन्दा बढी उमेर पुगेकाहरूलाई सुधार गृहमा बालबालिकासँग नराख्ने व्यवस्था गर्नु जरुरी देखिएको छ। बाल सुधार गृहको सञ्चालनको जिम्मा सरकारले नै लिनु पर्ने र सुधार गृहलाई सुधार गृहकै रुपमा विकास गर्नु आवश्यक छ। बाल सुधार गृहभित्र कारागारकै जस्तो भित्री सत्ताको अन्त्य गर्ने र बालमैत्री व्यवस्थापनमा जोड दिनु आवश्यक छ।

अनुसूची

स्थलगत अध्ययनका क्रममा लिइएका फोटोहरू

भक्तपुरका प्रमुख जिल्ला अधिकारीसँग अनुगमन टोली।

भक्तपुरका सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारीसँग अनुगमन टोली

जिल्ला प्रहरी परिसर भक्तपुरका एसपीसँग अनुगमन टोली

नागरिक सामुदायिक अस्पतालका प्रतिनिधिसँग अनुगमन टोली

बाल सुधार गृहको खाना

बाल सुधार गृहको कोठा र शौचालय

गोली प्रहारबाट घाइते बालकको रगतको टाटो

मानव अधिकार र सामाजिक न्यायका निम्ति
अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
नागार्जुन नपा-१०, स्यूचाटार, पत्रमञ्जुषाः २७२६, काठमाडौं फानः
५२१८७७०, फ्याक्सः ५२१८२५१
इमेलः insec@insec.org.np, वेबसाइटः www.insec.org.np, www.inseconline.org